

คุณลักษณะความเป็นพลเมืองดีในการศึกษาภาคบังคับของไทยหลังเปลี่ยนแปลง
การปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยช่วง 15 ปี (พ.ศ. 2475-พ.ศ. 2490)

สภาพสังคมโดยทั่วไปที่มีส่วนกำหนดในการจัดการศึกษา

นับตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ พระองค์ได้ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษา ทรงปฏิรูปการจัดการศึกษาให้มีการศึกษาระบบโรงเรียนขึ้น และทรงดำเนินการจัดการศึกษาให้มีระบบแบบแผนเพื่อให้การศึกษาชงชวยได้รวดเร็ว ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ทรงส่งเสริมสนับสนุนการศึกษาอย่างยิ่ง โดยเฉพาะระดับประถมศึกษา โดยได้ทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2464 เพื่อใช้เป็นกฎหมายบังคับให้เด็กทุกคนที่มีอายุ 7-14 ปี ได้เรียนหนังสือขั้นพื้นฐาน รวมทั้งชงชวยการศึกษาให้สูงขึ้นจนถึงระดับอุดมศึกษาในด้านการปกครอง พระองค์ทรงสนพระทัยการเผยแพร่ความรู้สู่ประชาชน พระองค์ทรงปลูกฝังความเป็นประชาธิปไตยโดยการสร้างเมืองสมมุติชื่อ "ดุสิตธานี" ขึ้นในเขตพระราชวังดุสิต เนื้อเป็นที่ฝึกข้าราชการบริหารให้มีความเข้าใจการปกครองขั้นพื้นฐานแบบใหม่ที่กำลังเข้ามา มีอิทธิพลทางความคิดด้านการเมืองการปกครองของผู้ได้รับการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากต่างประเทศในสมัยนั้น

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสืบทอดเจตนารมณ์ในเรื่องการปกครองบ้านเมืองตามวิถีทางของระบบประชาธิปไตย ทรงมีพระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญให้แก่ประชาชนเมื่อถึงเวลาอันเหมาะสม ดัง ศาสตราจารย์คุณดวงเดือน นิสาบุตร ได้กล่าวไว้ในหนังสือประวัติการศึกษาไทยเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

ตั้งแต่ต้นรัชกาลมิได้ทรงใช้พระราชอำนาจแต่พระองค์เดียวอย่างเต็มที่ ได้ทรงจัดตั้งสภาต่าง ๆ ขึ้นชงชวยในการบริหารราชการแผ่นดิน... ได้ทรงเตรียมการจัดการปกครองแบบเทศบาลและทรงเตรียมการพระราชทานรัฐธรรมนูญ... ทรงตราพระราชบัญญัติการจั้ดบำรุงสถานที่ชงชวยทะเลทศะวันตก เนื้อทดลองการปกครองแบบเทศบาล... เนื้อฝึกหัดประชาชนให้รู้จักใช้สิทธิในการออกเสียง และควบคุม

กิจการของท้องถิ่นเสียก่อน¹

ในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระบรมเชษฐาธิราชเจ้าจุลจักรพงษ์ เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2475 มีข้อความตอนหนึ่งที่พระองค์ทรงเขียนปรารภเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวว่า "...ฉันได้คิดรายละเอียดของนิชี่นมาหลายปี เพราะรู้ดีว่าจะต้องเกิดขึ้นในสมัยของฉัน ฉันร่างคำประกาศไว้ในใจเป็นเวลานานมาแล้ว ฉันอดเสียใจไม่ได้ที่ทุกอย่างมิได้เกิดขึ้นตามแนวที่ฉันเคยกะไว้..."²

จากข้อความพระราชปรารภนั้น ชี้ให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระทัยแน่วแน่ที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญให้กับประชาชนชาวไทย แต่ไม่ทันได้พระราชทานเนื่องจากพระศรีวิสารวาจาได้ถวายความเห็นว่ายังไม่สมควรจะพระราชทานรัฐธรรมนูญให้กับประชาชน เพราะยังไม่เหมาะแก่กาลสมัย ซึ่งสิ่งที่พระองค์ทรงมีพระราชดำรินี้ ประชาชนที่ทราบมีน้อยไม่มากนัก เมื่อประชาชนส่วนใหญ่ไม่ทราบในเจตนารมณ์ของพระองค์ที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญให้กับประชาชนจึงเกิดความไม่เข้าใจกัน กว่าจะเข้าใจก็อาจทำให้เกิดเรื่องเสียหายได้ ผลของการที่ไม่ประกาศให้ประชาชนทราบนี้ นายปรีดี พนมยงค์ ได้กล่าวข้อความตอนหนึ่งว่า "...การกระทำอะไรไปด บัง ๆ นั้นทำให้คนระแวงและอาจเกิดผลร้ายได้ ดังเช่นพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะพระราชทานรัฐธรรมนูญแก่ราษฎร สิ่งไหนพระยาศรีวิสารวาจาเป็นผู้ร่างแต่ไม่ประกาศให้ประชาชนทราบ จึงมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองขึ้น..."³

¹ ดวงเดือน นิสาลบุตร, ประวัติการศึกษาไทย, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญผล, 2520), หน้า 141-142.

² เดือน บุญนาค, ท่านปรีดีรัฐบุรุษอาวุโสผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก (พระนคร: โรงพิมพ์เสริมวิทยุบรรณาการ, 2500), หน้า 182.

³ สุนันต์ คำนตรีกุล, ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับรัฐบุรุษอาวุโส (กรุงเทพฯ: ประจักษ์การพิมพ์, 2516), หน้า 183.

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นดังกล่าวมีสาเหตุหลายประการประกอบกันดังต่อไปนี้คือ ข้าราชการและผู้สำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศ ซึ่งมีความคิดเห็นว่าประเทศไทยพร้อมแล้วที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตย และประกอบกับในขณะนั้นประเทศไทยประสบปัญหาภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ สภานิติบัญญัติมีความขัดแย้ง จากปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้จึงทำให้บุคคลรวมตัวกันขึ้นเป็นคณะหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยทหารบก ทหารเรือ ข้าราชการพลเรือนและประชาชน รวม 98 นาย⁴ โดยใช้ชื่อว่า "คณะราษฎร"

นโยบายการจัดการศึกษา

เมื่อ "คณะราษฎร" ซึ่งประกอบด้วยข้าราชการฝ่ายทหารบก ทหารเรือ พลเรือน และราษฎร ได้ร่วมมือกันยึดอำนาจการปกครองแผ่นดินเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย โดยมีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดในการปกครองประเทศเป็นผลสำเร็จ เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน 2475 "คณะราษฎร" ได้ประกาศหลักหกประการไว้ในประกาศของคณะราษฎร ฉบับที่ 1 เพื่อเป็นเป้าหมายในการเปลี่ยนแปลงการปกครองซึ่งมีข้อความบางตอนว่า

1. จะต้องรักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง ในทางศาล ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง
2. จะต้องรักษาความปลอดภัยภายในประเทศให้การประทุษร้ายต่อกันน้อยลงให้มาก
3. จะต้องบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะจัดหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอพยาก
4. จะต้องให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน (ไม่ใช่ชนกษัตริย์มีสิทธิยิ่งกว่าราษฎร เช่นที่เป็นอยู่)

⁴ สมบูรณ์ ไนรินทร์, บันทึกเหตุการณ์ทางการเมือง ตั้งแต่ 24 มิถุนายน 2475-25 ธันวาคม 2515 (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, 2516), หน้า 17.

5. จะต้องให้ราษฎรได้มีเสรีภาพ มีความเป็นอิสระ เมื่อเสรีภาพนี้ไม่ขัดกับหลัก 4 ประการดังกล่าวข้างต้น

6. จะต้องให้การศึกษารูปแบบที่แก่ราษฎร...⁵

จากหลัก 6 ประการนี้จะเห็นได้ว่า "คณะราษฎร" ได้เห็นความสำคัญของการศึกษาไม่น้อยกว่าความสำคัญด้านอื่น ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วว่า "จะต้องให้การศึกษารูปแบบที่แก่ราษฎร" ข้อความนี้มีความหมายกว้างขวางมาก ทำให้เห็นว่าคณะราษฎรนี้จะเห็นความสำคัญและจะให้การสนับสนุนการศึกษารูปแบบที่แท้จริง

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วเพียงสามวัน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช 2475" เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน 2475 ในมาตรา 10 ของบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญฉบับนี้ได้แสดงให้เห็นความสำคัญของการศึกษาภาคบังคับที่มีต่อการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยไว้ด้วยว่า

มาตรา 10 สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจะต้องเป็นไปตามกาลสมัยดังนี้

สมัยที่ 1 นับแต่วันใช้รัฐธรรมนูญนี้เป็นต้นไปจนกว่าจะถึงเวลาที่สมาชิกในสมัยที่ 2 จะเข้ารับตำแหน่ง ให้คณะราษฎร ซึ่งมีผู้รักษานระนครฝ่ายทหารเป็นผู้ใช้อำนาจแทน จัดตั้งผู้แทนราษฎรชั่วคราวขึ้นเป็นจำนวน 70 นาย เป็นสมาชิกในสภาสมัยที่ 2 ภายในเวลา 6 เดือนหรือจนกว่าการจัดประเทศชาติเรียบร้อย สมาชิกในสภาจะต้องมีสมาชิก 2 ประเภท ทำกิจการร่วมกัน คือ

ประเภทที่ 1 ผู้แทนที่ราษฎรจะได้เลือกขึ้นจังหวัดละ 1 นาย ถ้าจังหวัดใดมีราษฎรเกินกว่า 100,000 คน ให้จังหวัดนั้นเลือกผู้แทนเพิ่มขึ้นอีก 1 นาย ทุกๆ 100,000 นั้น เศษของ 100,000 ถ้าเกินครึ่งให้นับเพิ่มขึ้นอีก 1 คน

⁵ ช็อนันต์ สมุทวณิช และ ชิตติธา กรรณสูต (ผู้รวบรวม), เอกสารการเมืองการปกครองไทย, หน้า 211.

ประเภทที่ 2 ผู้เป็นสมาชิกอยู่แล้วในสมัยที่ 1 มีจำนวนเท่ากับสมาชิกประเภทที่ 1 ถ้าจำนวนเกินให้เลือกกันเองว่าผู้ใดจะคงเป็นสมาชิกต่อไป ถ้าจำนวนขาดให้ผู้ที่มิได้อยู่เลือกบุคคลใด ๆ เข้าแทนจนครบ

สมัยที่ 3 เมื่อจำนวนราษฎรทั่วพระราชอาณาเขตได้สอบไล่วิชาประถมศึกษาได้เป็นจำนวนเกินกว่าครึ่งและอย่างช้าต้องไม่เกิน 10 ปีนับแต่วันใช้รัฐธรรมนูญ สมาชิกในสภาผู้แทนราษฎร จะต้องเป็นผู้ที่ราษฎรได้เลือกขึ้นเองทั้งสิ้น สมาชิกประเภทที่ 2 เป็นอันไม่มีอีกต่อไป...^๑

ใน "รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม" ที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2475 ก็ได้กำหนดไว้ในหมวดที่ 7 ที่ว่าด้วยการใช้รัฐธรรมนูญและบทเฉพาะกาลที่กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาภาคบังคับ ที่มีต่อการปกครองตามระบอบประชาธิปไตย ไว้ตอนหนึ่งว่า

มาตรา 65 เมื่อราษฎรมีสิทธิออกเสียงเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญนี้ ยังมีการศึกษาไม่จบประถมสามี่มากกว่าถึงจำนวนทั้งหมด และอย่างช้าต้องไม่เกิน 10 ปี นับแต่วันใช้พระราชบัญญัติรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช 2475 สภาผู้แทนประกอบด้วยสมาชิก 2 ประเภท มีจำนวนเท่ากัน...

จากหลัก 6 ประการของคณะราษฎร พระราชบัญญัติรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว และบทเฉพาะกาลของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม ทำให้เห็นได้ว่าคณะราษฎร

^๑"พระราชบัญญัติรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช 2475" รวมรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย นิพนธ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเอก หลวงสุภะสารณกร, 5 มิถุนายน 2511, หน้า 3-4. ข้อความที่ขีดเส้นใต้เน้นโดยผู้วิจัย

^๒"พระราชบัญญัติรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช 2475" รวมรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย, หน้า 21-22.

ได้เห็นความสำคัญของการศึกษาในระดับประถมศึกษาซึ่งเป็นการศึกษาภาคบังคับเป็นอย่างมาก และมีเจตนารมณ์ที่จะให้การศึกษภาคบังคับเป็นรากฐานที่สำคัญของการปกครองตามระบอบประชาธิปไตย โดยการวางเงื่อนไขในการที่จะให้ราษฎรเลือกผู้แทนได้ทั้งหมดคือให้สภาประกอบด้วยสมาชิกที่มาจาก การเลือกตั้งโดยตรงไว้ 2 ประการ คือ การที่ประชาชนอย่างน้อยกึ่งหนึ่งของจำนวนประชาชนทั้งหมดต้องจบประถมศึกษา (การศึกษาภาคบังคับ) กับเงื่อนไขเกี่ยวกับเวลา คือ อย่างช้าต้องไม่เกิน 10 ปี นับแต่วันประกาศใช้พระราชบัญญัติรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช 2475 ซึ่งก็คือในปี พ.ศ. 2485 จึงจะมีสภาของประชาชนที่แท้จริงได้^๑

นโยบายและการดำเนินงานในการจัดการศึกษาภาคบังคับ

รัฐบาลชุดแรกที่เข้ามาบริหารประเทศ มีพระยามโนปกรณนิติธาดาเป็นนายกรัฐมนตรี และพระยาประมวลวิธานูล รักษาการเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้แถลงนโยบายเกี่ยวกับการศึกษาไว้ดังนี้

การศึกษา

เพื่อจะให้พลเมืองได้มีการศึกษาโดยแพร่หลาย ก็จะต้องอนุโลมตามระเบียบการปกครองที่ให้เข้าลักษณะเดียวกับแผนเศรษฐกิจแห่งชาติ

หลักสูตรของโรงเรียนและของมหาวิทยาลัยจะต้องขยายให้สูงขึ้นเท่าเทียมอารยประเทศ ในการนี้จะต้องเทียบหลักสูตรของนานาประเทศ หลักสูตรใดสูงก็อดตามหลักสูตรนั้น^๑

จากนโยบายดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่าที่รัฐบาลนี้มีนโยบายมุ่งให้การศึกษานแพร่หลายนั้นน่าจะเป็นเรื่องของการขยายการศึกษาในระดับประถมศึกษาหรือการศึกษาภาคบังคับนั่นเอง

^๑ ระลึก ชานี, นโยบายและการจัดการศึกษาภาคบังคับของไทยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475-2503).

รัฐบาลชุดที่ 2 (วันที่ 10 ธันวาคม 2475-เมษายน 2476) เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯพระราชทานธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม เมื่อ 10 ธันวาคม 2475 แล้ว คณะราษฎรได้รบถวายเป็นมงคลมาจากตำแหน่งตามวิถีทางแห่งรัฐธรรมนูญ ในวันเดียวกันนั้นเองก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ โดยมีพระยามโนปกรณนิติธาดาเป็นนายกรัฐมนตรี และเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ

รัฐบาลชุดนี้ได้แถลงนโยบายที่เกี่ยวกับการศึกษาภาคบังคับดังนี้

นโยบายทางธรรมการ

1. จะประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาให้ทั่วทั้งกรุงเทพฯ และหัวเมือง เพื่อให้ได้ตามปริมาณตามที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญ
2. ในส่วนการปรับปรุงคุณสมบัติแห่งการศึกษาทั่วไป จะแก้ไขให้พิเศษขึ้นด้วย ดังนี้ฝึกหัดครูทุกประเภททุกชั้นจนจบแก่การ เพราะการสอนจะสำเร็จได้ผลดีสมหมายก็ด้วยได้มีผู้สอนแต่ล้วนเป็นครูที่ได้ฝึกหัดอบรมมาดีแล้ว¹⁰

จากนโยบายที่กล่าวไปแล้วข้างต้น จะเห็นว่ารัฐบาลชุดที่ 2 มีจุดมุ่งหมายการจัดการศึกษาเช่นเดียวกับรัฐบาลชุดแรก คือการส่งเสริมและขยายการศึกษา ทั้งนี้ในนโยบายของรัฐบาลชุดที่ 2 กล่าวไว้ชัดเจนว่าจะประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาให้ทั่วทั้งกรุงเทพฯ และหัวเมือง เพื่อให้ได้ตามปริมาณตามที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญ

จากนโยบายด้านการศึกษาของรัฐบาลทั้งสองคณะดังกล่าวมาแล้วข้างต้น รัฐบาลสยามที่จะจัดการศึกษาให้เป็นผลสำเร็จตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ และเพื่อให้การศึกษาภาคบังคับดำเนินไปตามนโยบายของรัฐบาล ได้มีการตั้ง "สภาการศึกษา" ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่

⁹ รong ศยามานนท์ และคณะ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507, หน้า 869.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 870.

29 สิงหาคม พ.ศ. 2475 เพื่อให้ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาของกระทรวงธรรมการ¹¹ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะกรรมการสภาการศึกษาขึ้น เมื่อวันที่ 8 กันยายน พ.ศ. 2475 ประกอบด้วยกรรมการ 15 คน โดยมีเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นนายกกรรมการ และหลวงศรีปรีชาธรรมปาฐก เป็นเลขานุการ¹²

งานสำคัญของสภาการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการประณมศึกษาและการศึกษาภาคบังคับนั้นคือ การวางโครงการศึกษาขึ้นใหม่และเสนอรัฐบาลประกาศใช้เป็นแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2475 โดยแบ่งประณมศึกษาออกเป็น 6 ปี ประกอบด้วยประเภทสามัญศึกษา 4 ปี และวิสามัญศึกษา 2 ปี และได้ประกาศความมุ่งหมายของการศึกษาเกี่ยวกับการศึกษาภาคบังคับว่า

10. การศึกษาภาคบังคับ ได้แก่การศึกษาที่รัฐบังคับให้เด็กทุกคนไม่เลือกเพศชาติหรือศาสนา เรียนจนสำเร็จ ตามบทบังคับที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติประถมศึกษา นุทศักราช 2464

การศึกษาภาคบังคับ ได้แก่การเรียนเนื่องจบชั้นประถมศึกษา ประณม ซึ่งมีส่วนสามัญศึกษา 4 ปี กับส่วนวิสามัญศึกษาอีก 2 ปี

11. การศึกษาภาคบังคับย่อมให้เปล่า คือ ไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน ดังนั้นในเรื่องการศึกษาบังคับถ้าจะกล่าวตามแผนการศึกษาจะเห็นว่า มีการเปลี่ยนแปลงขึ้นในระชนนี้ คือ ระดับของการศึกษาภาคบังคับสูงขึ้นจาก 5 ปี เป็น 6 ปี ชั้นประถมสามัญศึกษา ซึ่งเดิมมี 3 ชั้น ก็เปลี่ยนเป็น 4 ชั้น คือ ประถม 1-7 ส่วนประถมวิสามัญยังคงมี 2 ชั้นตามเดิม แต่เปลี่ยนเป็นชั้นประถม 5 และ 6 วิจัดขึ้นตามแผนการศึกษาชาตินั้น ชั้นประถมมิได้มีการเปลี่ยนจำนวนชั้นเพิ่มขึ้นเพราะการปฏิบัติเดิมตามโครงการศึกษา พ.ศ. 2464 นั้น มีชั้นประถมศึกษาสามัญ 3 ชั้นก็จริง แต่ก็มีชั้นเตรียมก่อนชั้นประถม 1 อยู่แล้ว 1 ชั้น การเปลี่ยนแปลงนี้จึงเป็น

¹¹ "ประกาศตั้งสภาการศึกษา" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 49 (แผนกกฎหมาย) ลงวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2475, หน้า 338-339.

¹² เรื่องเดียวกัน.

การจัดเอาชั้นเตรียมเข้าเป็นชั้นประถม 1 และเลื่อนชั้นอื่น ๆ ขึ้นตามลำดับ¹³

แผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2475

ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ได้มีการประกาศใช้แผนการศึกษาชาติฉบับใหม่คือ แผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2475

โดยแผนการศึกษาชาตินี้ได้กำหนดจุดมุ่งหมายเป็นลक्षणอักษรอย่างชัดเจนดังต่อไปนี้¹⁴

1. ให้พลเมืองทุกคนไม่เลือกเพศ ชาติ ศาสนา ได้รับการศึกษาที่เหมาะสมแก่
อัศถานของตน คือพอสมควรแก่ภูมิปัญญาและทุนทรัพย์ เพื่อให้ทุกคนได้เป็นประโยชน์
แก่บ้านเมืองในการอาชีพซึ่งตนเกิดมาสำหรับกระทำ
2. เนื่องการอาชีพของตน กลุ่มบุตรกุลธิดาควรได้รับการศึกษาทั้งสามัญและวิสามัญ
ทั้งสองฝ่าย ซึ่งกำหนดไว้เป็นชั้น ๆ ตามภูมิปัญญาและทุนทรัพย์
3. เพื่อความสมบูรณ์แห่งสหนิกรสยาม ท่านให้จัดการศึกษาทั้งสามส่วนล้วน
เหมาะสมคือ
 - 3.1 จริยศึกษา - อบรมให้มีศีลธรรมอันดีงาม
 - 3.2 นฤศึกษา - ให้ปัญญาความรู้
 - 3.3 นลศึกษา - ฝึกหัดให้เป็นผู้มีร่างกายบริบูรณ์
4. รัฐพร้อมทรงไว้ซึ่งสิทธิในการศึกษาแก่พลเมือง รัฐจึงตราไว้ซึ่งอำนาจควบคุม
การอบรมสั่งสอนบุตรกุลธิดาในโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาลและ
โรงเรียนราษฎร์
5. ภาชานับบังคับแห่งข้อความในข้อ 4 และพระราชบัญญัติอื่น ๆ บุคคลใดๆ หรือ
ประชาบาลอาจได้รับอนุญาตจากรัฐบาลเพื่อจัดตั้งโรงเรียนให้การศึกษาแก่บุตร
กุลธิดา

¹³ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507, หน้า 315.

¹⁴ กระทรวงศึกษาธิการ, การจัดการศึกษาไทยตามแผนการศึกษาชาติ, 2530,
หน้า 127-128.

ระบบการศึกษา

ระบบการศึกษาคตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ.2475 ฉบับนี้ ระบบการศึกษาจัดเป็น 3 ระดับคือ

1. ประถมศึกษา 6 ปี เป็นชั้นมูลศึกษา ประถมสามัญ 3 ปี และประถมวิสามัญ 2 ปี ต่อมาได้เปลี่ยนให้เรียนชั้นมูลศึกษาถึงชั้นประถม 3 เป็นชั้นประถมปีที่ 1 ถึงชั้นประถมปีที่ 4 ตามลำดับ

2. มัธยมศึกษา แบ่งเป็น 2 ตอน คือ มัธยมต้นและมัธยมปลาย ตอนหนึ่งมี 4 ชั้น

3. อุดมศึกษา ได้แก่ มหาวิทยาลัยและโรงเรียนอุดมต่าง ๆ

การศึกษาภาคบังคับได้แก่การศึกษาที่รัฐบังคับให้เด็กทุกคนเรียนจนสำเร็จ ดังความในพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464 การศึกษาสำเร็จคือ การเรียนจบประโยคประถม ซึ่งมี 6 ปี โดยแบ่งเป็นสองส่วนคือ ส่วนสามัญศึกษา 4 ปี กับวิสามัญศึกษา 2 ปี และการศึกษาบังคับยอมให้เปล่าไม่เสียค่าเล่าเรียน

มาตรฐานอายุทั่วไปในการเรียน ชั้นประถมปีที่ 1 เมื่ออายุ 7 ปี สำเร็จชั้นประถมปีที่ 4 อายุปีที่ 10 ปี และสำเร็จชั้นประถมปีที่ 6 อายุปีที่ 12

หลักสูตร

หลักสูตรสามัญระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาคงใช้หลักสูตรเก่าไปก่อน

หลักสูตรวิสามัญศึกษา ระดับประถมปีที่ 54 และ 6 รวม 2 ระดับชั้น แต่ละระดับขึ้นกำหนดให้เรียนวิชาต่าง ๆ ในสัปดาห์หนึ่ง ๆ ดังนี้ จรรยา การรักษาตัว เรื่องเมืองไทย วิชาละครึ่งชั่วโมง วิชาวาดเขียนกับพลศึกษา รวมทั้งลูกเสือหรืออนุภาชาวิชาละ 1 ชั่วโมง ภาษาไทย 2 ชั่วโมง เลขคณิตและบัญชี 2 ชั่วโมงครึ่ง กสิกรรมวิทยา 15 ชั่วโมง

จากแผนการศึกษาชาติฉบับ พ.ศ.2475 จะพบว่า การกำหนดจุดมุ่งหมายการศึกษาจะมีความชัดเจนกว่าโครงการศึกษาระดับก่อน ๆ ในส่วนที่น่าจะพิจารณาก็คือ การศึกษามีได้เน้นในด้านการรู้หนังสือเป็นหลักเนื่องอย่างเดี๋ยว แต่ได้มุ่งให้พลเมืองมีความมอกงามทั้งด้านสติปัญญา ร่างกายและจิตใจ อันได้แก่การจัดการศึกษาเป็น 3 ส่วน ตามที่กล่าวไว้แล้วคือ

จริยศึกษา นฤศึกษาและนลศึกษา ซึ่งทั้งสามส่วนนี้จะทำให้พลเมืองมีความรู้ สามารถตัดสินใจ
 กระทำการใด ๆ ด้วยความถูกต้อง ทั้งนี้โดยรวมจะเห็นว่าการศึกษาในยุคนั้นนอกจากความรู้
 พื้นฐานที่ต้องการให้ทุกคนได้รับแล้ว น่าจะเป็นเรื่องของ การปลูกฝังคุณลักษณะอันเป็นประโยชน์
 ต่อประเทศชาติหรือการเป็นพลเมืองดี เช่น การประณัติตัวอยู่ในศีลธรรม การมีความรู้ความ
 เข้าใจในการปกครองระบอบประชาธิปไตย ทั้งนี้โดยผ่านการเรียนการสอนในวิชาต่าง ๆ
 โดยเฉพาะในการศึกษาภาคบังคับ ดังเช่นในวิชาภาษาไทยที่มีแบบสออ่านหน้าที่ราชฎระดับ
 ประถมศึกษา ซึ่งโดยสรุปแล้วสอนเกี่ยวกับเรื่องหน้าที่ราชฎที่หนึ่งปฏิบัติในการปกครองระบอบ
 ประชาธิปไตย ดังคำอธิบายตอน 5 ใน "หัวข้อธรรมอนุปกครองแผ่นดินสยามสำหรับเป็น
 คู่มือสอนนักเรียนชั้นประถม"¹⁵ คอนหนึ่งว่า

ราชฎมีหน้าที่เกี่ยวข้องและควรสนับสนุนการปกครองแผ่นดินคือ

1. เมื่อยังเด็ก มีหน้าที่เล่าเรียน เราต้องตั้งใจเรียน ประณัติคนเป็นคนว่า
 ง่ายสอนง่าย หน้าที่ต่อการเรียน เรียนให้ดีที่สุดเพื่อจะได้มีความรู้ตามฐานะของ
 คน คนที่มีความรู้ย่อมเป็นคนฉลาด
2. เมื่อโตขึ้นต้องพยายามกระทำหน้าที่ของราชฎที่ดีและเป็นพลเมืองให้สมชื่อ
 แท้จริง เช่น
 - ก. เชื้อนึ่งบังคับบัญชาผู้ใหญ่ที่อยู่เหนือตนตามลำดับ โดยที่ชอบด้วยเหตุผล
 - ข. หาเลี้ยงชีพในทางสุจริต ไม่ลักขโมย ไม่ฉ้อโกง เขาเลี้ยงชีพดี ไม่ฝ่าฝืน
 กฎหมายบ้านเมือง
 - ค. ตั้งตนไว้ชอบ เป็นคนประณัติคนเรียบร้อย ไม่ประณัติในทางอบาสมุข
 - ฆ. บำรุงบ้านเมือง ได้แก่ ช่วยกันเฉลียวฉลาด เสือภาชีอากาศต่าง ๆ ให้
 รัฐบาล บำรุงเพื่อนร่วมชาติและบำรุงครอบครัวของคนให้มีความสุข ความเจริญ
 รู้จักรักษาตัวให้เป็นคนแข็งแรง

¹⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ที่
 ศธ.9.2/253 เรื่องพิมพ์แบบเรียนของหลวง, (2475)

- ง. ช่วยเหลือผู้อ่อนในทางที่ถูกที่ควร จะด้วยกำลังกาย กำลังทรัพย์ กำลังความคิด ฯลฯ ก็แล้วแต่จะช่วยได้
- จ. เป็นคนรู้จักมัธยัสถ์ เก็บหอมรอมริบ รู้จักใช้จ่ายแต่ที่ควร
- ฉ. เรียนรู้ความประสงค์ของการปกครองแบบใหม่ แล้วพยายามสนับสนุนตามสติกำลังให้สมชื่อที่เราเกิดมาเป็นราษฎรผู้หนึ่ง
- ช. ช่วยป้องกันชาติบ้านเมือง มิให้เสียอิสรภาพความเป็นไทย แม้ต้องเสียเลือดหยดที่สด

การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในมณฑลกรุงเทพฯ

คณะกรรมการศึกษาที่ได้รับแต่งตั้งขึ้น เพื่อพิจารณาปัญหาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาได้มีความเห็นว่าการที่จะให้การศึกษาแก่ราษฎรอย่างเต็มที่นั้นก็โดยการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาให้ได้ครบทุกตำบล ทั้งราชอาณาจักรเป็นการถ้วน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ประธานกรรมการศึกษาได้เสนอความเห็นนี้ต่อที่ประชุมคณะกรรมการศึกษาในการประชุมครั้งแรก เมื่อวันที่ 22 พฤศจิกายน 2475 ว่า "การศึกษาภาคบังคับนั้นเป็นกิจการที่ควรจัดทำอย่างรีบด่วน โดยเฉพาะในเรื่องการศึกษาประถมศึกษา ซึ่งจำเป็นต้องจัดทำและควรประกาศใช้พระราชบัญญัติออกไปอย่างกว้างขวาง"¹⁶

สำหรับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ทรงเห็นด้วยกับความจำเป็นที่จะต้องประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในมณฑลกรุงเทพฯ ทั้งนี้เพื่อช่วยเหลือเด็กในกรุงเทพฯ ให้ได้รับการศึกษาอบรมในโรงเรียน แทนที่จะออกไปเที่ยวเตร่ ดังจะเห็นได้จากพระราชบันทึกที่มีไปถึงเจ้าพระยามรราชและเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เมื่อวันที่ 9 มกราคม 2468 มีข้อความตอบว่า

¹⁶"รายงานการประชุมกรรมการศึกษา ครั้งที่ 1" วิทยาจารย์ 22 (พฤศจิกายน 2475): 2507-2515.

...เห็นว่าเด็กกรุงเทพฯ เทียวเกะกะ ปราศจากการเล่าเรียนและมีได้ทำประโยชน์อันใด ถ้าเป็นเด็กในหัวเมืองก็จะได้ช่วยบิดามารดาเลี้ยงโค กระบือ เป็นอย่างน้อย แต่เด็กกลางถนนกรุงเทพฯ เทียวอยู่ไปมาปราศจากการอบรม ลงท้ายก็เป็นคนร้าย ถ้าบังคับให้เข้าเล่าเรียนเสียแล้วก็จักเป็นทางบันเทาความชั่วร้ายนั้นได้บ้างไม่มากนักขอ...¹⁷

ข้อความดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่าระชนั้นให้ความสำคัญของการศึกษาและการศึกษาภาคบังคับ ในแง่ของการให้ประโยชน์ในการอบรมพลเมืองให้เป็นพลเมืองดี คือถ้าเด็กได้เรียนหนังสือแล้วจะได้รับการอบรมสั่งสอนไม่ไปประพฤติดัวเป็นคนร้ายก่อความเดือดร้อน โดยสรุปแล้วนั้นก็หมายถึงการเป็นพลเมืองดีประการหนึ่งนั่นเอง

ดังนั้นมณฑลกรุงเทพฯ จึงจำเป็นต้องเร่งรีบให้ประชาชนรู้หนังสือเพื่อสนับสนุนระบบการปกครองและเร่งรีบประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาให้ทั่วทุกตำบลในมณฑลกรุงเทพฯ เพื่อลดปัญหาความเกเรของเด็ก ดังที่เจ้ากระทรวงธรรมศักดิ์มนตรีได้ชี้แจงเหตุผลและความจำเป็นที่จะต้องประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในมณฑลกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 21 กรกฎาคม 2475 ซึ่งมีข้อความดังนี้

ในเวลาที่มีเด็กเป็นจำนวนมากในกรุงเทพฯ ที่ไร้การควบคุมของผู้ปกครองพากันไปมั่วสุม เทียวเตร่ ไร้ประโยชน์ตามโรงมหรสพ... เด็กพวกนี้ไม่เพียงแต่ขาดการอบรมที่ดีเท่านั้น แต่กลับได้รับการอบรมสั่งสอนที่ชั่วช้าเลวทรามนานาประการ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องแก้ไขกำจัดคราภิโหมคลี่คลาย โดยประกาศใช้พระราช

¹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เลขที่ ศ.2/4 บันทึกความเห็นของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ส่งมายังเจ้ากระทรวงธรรมการและเจ้ากระทรวงธรรมศักดิ์มนตรี, 9 มกราคม 2468.

บัญญัติประถมศึกษาในมณฑลกรุงเทพฯโดยเร็ว...¹⁸

หลังจากที่คณะกรรมการการศึกษาได้เสนอความเห็นและความจำเป็นที่จะต้องประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในมณฑลกรุงเทพฯแล้ว ในเรื่องนี้ได้กลายเป็นนโยบายสำคัญของรัฐบาล กระทรวงธรรมการก็ได้ดำเนินการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา ในมณฑลกรุงเทพฯอย่างรีบเร่ง หลังจากที่มิได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในตำบลบางรักใหญ่ อำเภอบางบัวทอง จังหวัดนนทบุรี เมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม 2475 จนถึงรัฐบาลชุดที่ 2 เมื่อ 10 ธันวาคม 2475 (ในระยะ 5 เดือน) รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในท้องที่กรุงเทพฯ รวมทั้งสิ้น 7 ครั้ง เป็นจำนวน 300 ตำบล¹⁹

รัฐบาลชุดที่ 3 (1 เมษายน 2476-20 มิถุนายน 2476)

นระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯแต่งตั้งพระยานุพลเสนา เป็นนายกรัฐมนตรี และมีเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ รัฐบาลได้แถลงนโยบายรวม ๆ ไม่แยกนโยบายการจัดการศึกษาไว้โดยเฉพาะ ซึ่งนโยบายรวม ๆ นั้น มีสาระสำคัญคือ "ยึดหลัก 6 ประการ ในการบริหารประเทศ" นั่นคือ รัฐบาลจะให้การศึกษาแก่ราษฎรอย่างเต็มที่ในด้านการดำเนินงานจัดการศึกษาของรัฐบาลชุดนี้ ทำให้งานขยายการศึกษาภาคบังคับต่อไปโดยตลอด ดังจะพบว่ารัฐบาลชุดนี้ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในท้องที่กรุงเทพมหานครเพิ่มเติมอีก เมื่อวันที่ 7 เมษายน 2476 เป็นจำนวน 7 ตำบล เมื่อรวมตำบลต่าง ๆ ในท้องที่กรุงเทพฯที่ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาแล้วพบว่าทุกตำบลได้ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาในต้นปี พ.ศ. 2476 นั้นเอง ซึ่งรวมจำนวน

¹⁸ "รายงานการประชุมกรรมการการศึกษาครั้งที่ 2" วิทยากร 23 (1 ธันวาคม 2475): 2619-2623.

¹⁹ รวบรวมจาก "ประกาศกระทรวงธรรมการ: ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 เพิ่มเติมในท้องที่กรุงเทพมหานคร," ราชกิจจานุเบกษา (แผนกกฎหมาย)

คำบลทั้งสิ้น 373 คำบล^{๒๐}

รัฐบาลชุดที่ 4 (21 มิถุนายน 2476-16 ธันวาคม 2476)

พระยามโนปกรณนิติธาดาได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง เมื่อวันที่ 20 มิถุนายน 2476 ทั้งนี้เพราะนายพันเอกพระยานลชนุหเสนาและคณะได้ยึดอำนาจการปกครองแผ่นดินและขอให้คณะรัฐมนตรีลาออกจากตำแหน่ง พร้อมทั้งให้มีการเปิดประชุมสภาผู้แทนราษฎร หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยานลชนุหเสนาเป็นนายกรัฐมนตรี โดยมีเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ ค่าแถลงเกี่ยวกับการศึกษาของรัฐบาลชุดนี้คห้หลักการเดิม แต่เพิ่มเติมรายละเอียดซึ่งสรุปได้ว่ารัฐบาลจะได้หาวิถีทางที่ดีอันจะนำไปให้ถึงจุดที่เหมาะสม ให้ผลเมืองรัฐกระบอบการปกครองตามแบบประชาธิปไตยและปฏิบัติหน้าที่พลเมืองตามรัฐธรรมนูญได้ค้

รัฐบาลชุดที่ 5 (16 ธันวาคม 2476-13 กันยายน 2477)

ได้มีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พันเอกพระยานลชนุหเสนาเป็นนายกรัฐมนตรี อีกเป็นครั้งที่ 3 และโปรดเกล้าฯ ให้พระสาร์สาสน์ประพันธ์ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ

รัฐบาลชุดนี้ได้แถลงนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดินเพื่อขอความไว้วางใจจากสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม 2476 มีนโยบายที่เกี่ยวกับการศึกษาและการศึกษาภาคบังคับดังนี้

รัฐบาลนี้จะดำเนินนโยบายตามหลัก 6 ประการ ต่อจากรัฐบาลที่แล้วมา เพื่อให้ประเทศชาติเจริญก้าวหน้าสืบไปตามวิถีทางรัฐธรรมนูญซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขของชาติ ... ส่วนการศึกษานั้นมีแผนการศึกษาและมีนโยบายวางไว้เป็นบรรทัดฐานค้แล้ว รัฐบาลนี้จะหาวิถีทางที่ดีซึ่งจะนำไปให้ถึงจุดที่เหมาะสม ให้ผลเมือง

^{๒๐}"ประกาศกระทรวงธรรมการ: ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.2464 เพิ่มเติมในท้องที่กรุงเทพมหานคร," ราชกิจจานุเบกษา, 50 (16 เมษายน 2476): 55-56.

รัฐกระบอกการปกครองแบบประชาธิปไตยให้มีความเป็นอยู่เหมาะสมแก่สมัย
รัฐธรรมนูญ รัฐบาลนี้จะได้นำเนินการตามแนวคิดที่ได้ผลอันในบุญยิ่งขึ้นตาม
ลำดับ ในการที่จะฝึกฝนให้ประชาชนเป็นพลเมืองดีนั้นจะต้องฝึกฝนทั้งกาย จรรยา
และใจ รวมกันไป และให้ผู้ที่ได้รับการศึกษาแล้วได้นำเนินการปฏิบัติตามรัฐธรรมนูญ
ได้ดี รัฐบาลนี้จะได้นำรุงการศึกษาทางอาชีพและการหาวิชาความต้องการแห่ง
รัฐธรรมนูญ เป็นต้นว่า ขยายประถมศึกษาให้แพร่หลายและเชิดการศึกษาวิชาการ
รัฐธรรมนูญ อีกคือการปฏิบัติ ฝึกงานให้สำคัญยิ่งกว่าที่แล้วมา...²¹

รัฐบาลชุดที่ 3-5 ยังคงมีนโยบายไปในทางเดียวกันคือยึดหลัก 6 ประการ และใน
ส่วนการศึกษาได้ดำเนินต่อเนื่องมาจากรัฐบาลชุดก่อน โดยได้ขยายการศึกษาภาคบังคับ
เพิ่มเติม ทั้งนี้ผลที่ต้องการได้รับจากการให้การศึกษาภาคบังคับแก่ประชาชนก็คือ พลเมือง
ที่สามารถปฏิบัติหน้าที่พลเมืองตามรัฐธรรมนูญได้ดี ซึ่งรวมความแล้วก็คือการปฏิบัติตาม
หน้าที่พลเมืองดีของประเทศ

สำหรับแนวคิดเรื่องพลเมืองดีในการจัดการศึกษาของประเทศในระบอบนี้เมื่อพิจารณา
พบว่าปรากฏชัดเจนอยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้ทั้งนั้นจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปกครองเสียเป็นส่วน
มากแล้ว เช่น ในปี พ.ศ. 2477 นายซิม วีระไวทยะ ได้เสนอเรื่องการแก้ไขหน้าที่พลเมือง
ดีของท่านเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ตอนหนึ่งความว่า

หนังสือพลเมืองดีเป็นหนังสือที่ดีที่สุดเล่มหนึ่งนี้ได้ตั้งขึ้นเพื่อให้กุลบุตรกุลธิดา
ได้ทราบรัฐประศาสนโยบายของประเทศสยามเป็นหนังสือกล่าวถึง Mechanism
of State หรือทำนอง Political-Reading Book แต่ความในหนังสือนี้
ท่านผู้ประพันธ์ได้แต่งไว้สำหรับใช้ในสมัยประเทศสยามยังไม่มีารปกครองและ

²¹ "คำแถลงนโยบาย" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 50 ลงวันที่ 31 ธันวาคม 2476,
หน้า 2729-2732.

ด้วยเหตุนี้ผู้ถือลิขสิทธิ์จึงได้คิดตัดแปลงแก้ไขให้เข้าระบุบอกรัฐธรรมนูญ²²

ในปีเดียวกัน จากข้อความตอนหนึ่งของหนังสือ "คณะรัฐธรรมนูญ" วันอาทิตย์ที่ 13 มกราคม พ.ศ.2479 ที่เขียนโดย "เบ.เว.แดง" ได้กล่าวในเรื่องเกี่ยวกับการศึกษาภาคบังคับและการอบรมเยาวชน อันเกี่ยวข้องกับความเป็นพลเมืองดังนี้

...เป็นที่เชื่อมั่นหมายกันอยู่ว่าชุมชนจะต้องเป็นผู้ชูชาติอันเป็นที่รักยิ่ง ชาติของเขาไว้อย่างมั่นคง...เพราะฉะนั้นเมื่ออยู่ในประมวชิ รัฐบาลจึงมีหน้าที่โดยตรงที่จะต้องอบรมและให้การศึกษาแก่ชุมชนเหล่านั้น ทั้งนี้เพื่อผลในอันที่จะให้ชุมชนซึ่งเป็นกำลังของชาติ มีหนทางดำรงชีวิตในทางที่ชอบ แต่ตามปกติคนทุกคนย่อมเป็นมนุษย์ของบ้านเกิดเมืองนอน ชุมชนจึงจำเป็นจะต้องได้รับความอบรมให้มีใจรักชาติและคิดสนองคุณของชาติจะเป็นโดยวิธีใด ๆ ก็ตามที นี้ เป็นผลอีกส่วนหนึ่งที่ชุมชนจะต้องอบรม แต่ผลที่ชุมชนจะได้รับจากการศึกษาอบรมสั่งสอน ส่วนหลังที่กล่าวมานี้ถ้าจะนิจุคักก็ย่อมเป็นผลที่สนองตนเองด้วย เพราะความเจริญรุ่งเรืองหรือความทรุดโทรมของชาติบ้านเมือง พลเมืองย่อมมีส่วนได้ส่วนเสียอยู่ด้วยเสมอ หน้าที่ของพลเมืองกับชาติจึงแยกกันไม่ได้...²³

ตามที่กล่าวแล้วจะเห็นได้ว่าในยุคนั้นแนวคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองหรืออีกนัยหนึ่งคือการปฏิบัติตนเป็นพลเมืองดีกับความเป็นชาติไม่สามารถแยกกันได้อ่างไรก็ตามการอบรมสั่งสอนให้เกิดคุณลักษณะพลเมืองดี เช่น การรักชาติ หรือการดำรงชีวิตชอบก็มักจะพบอยู่ส่วนมากใน

²² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสาร ศธ.1/195 เบ็ดเสร็จกระทรวง เรืองนายขิม วีระไวทยะ เสนอความคิดเห็นเรื่องแก้หนังสือพลเมืองดีของเจ้าพระยานระเสด็จสุเรนทราธิบดี (2477).

²³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.2/353 ประวัติชาติกับชุมชน, 2477.

การสอนวิชาจรรยาและประวัติศาสตร์เช่นเดียวกันกับในศกก่อน ๆ ที่เคยกล่าวไปบ้างแล้ว ซึ่งในศกนี้ได้เห็นความสำคัญของวิชาดังกล่าวเช่นเดียวกัน จึงได้เน้นที่จะได้มีการสอนให้ครบทุกชั้น โดยเฉพาะในระดับประถมศึกษา อันเป็นการศึกษาภาคบังคับ ดังข้อความตอนหนึ่งจากหนังสือพิมพ์ คณะรัฐมนตรี ดังนี้

...ประวัติศาสตร์สยามน่าจะได้ให้นักเรียนทุกคนนับตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาบังคับ (ความพระราชบัญญัติประถมศึกษา) เป็นต้นไป ได้รับความรู้ในเรื่องประวัติศาสตร์ของชาติโดยตลอดจริงอยู่สำหรับนักเรียนชั้นเด็กเล็ก ๆ เราจะสอนให้ละเอียดถี่ถ้วนที่เคียว่อมไม่ได้ แต่เราก็อาจสอนโดยสังเขป...

...ข้อสำคัญมีอยู่ว่าต้องพยายามสอนให้เด็กได้ทราบที่ชาติไทยได้ดำรงความอิสระภาพมาแล้วอย่างไร ได้เคยเสื่อมเสียอิสระภาพมาแล้วกี่ครั้ง และเพราะเหตุใด เราจึงเสียอิสระภาพ และเรากอบกู้มาได้โดยวิธีใด เหล่านี้ เป็นต้น เด็กจะได้รับทราบความจริงจากการสอนของครูมาตั้งแต่เยาว์วัยและความจริงเหล่านั้น จะเตือนใจให้เด็กรำลึกถึงความลำบากยากเข็ญของบรรพบุรุษผู้เอาชีวิตเข้าแลกเพื่อเอากอบกู้เอกราชของชาติกลับคืนมาได้...

จากข้อความจะเห็นได้ชัดเจนว่าความต้องการของประเทศชาติประการหนึ่งที่สำคัญคือต้องการคนที่มีคุณลักษณะรักชาติ ภูมิใจในชาติ ดังนั้นพลเมืองที่ดีก็ควรมีความรักชาติ ทั้งนี้การปลูกฝังก็จะต้องเริ่มในวัยที่เด็กอายุยังน้อยและโดยการศึกษาภาคบังคับก็จะเอื้อให้เด็กมีคุณลักษณะดังกล่าวได้

รัฐบาลชุดที่ 6 (22 กันยายน 2477-8 สิงหาคม 2480) เนื่องจากรัฐบาลชุดที่ 5 ได้ลงนามในสัญญาจำกัดทางไว้กับประเทศต่าง ๆ โดยมีความมุ่งหมายที่จะให้ผู้ทำส่วนทางได้รับผลประโยชน์และให้สยามมีราคาดีขึ้น รัฐบาลได้เสนอสัญญาดังกล่าวต่อสภาผู้แทนราษฎรเพื่อขอความเห็นชอบ สภาผู้แทนราษฎรได้เปิดประชุมเพื่อพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องนี้ เมื่อวันที่ 10 และ 13 กันยายน 2477 แต่สภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติไม่เห็นชอบด้วยกับสัญญาที่รัฐบาลได้ทำไปแล้ว

²⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ศธ.2/353 ประวัติชาติกับชุมชน, 2477.

คณะรัฐมนตรีจึงกราบบทวาทย์ขอมลาออกจากตำแหน่งตามวิถีทางแห่งรัฐธรรมนูญ แต่กระนั้น หลายนุทเสนา ก็ได้รับความไว้วางใจจากสภาผู้แทนราษฎรให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 22 กันยายน 2477 โดยมีพระสารสาสน์ประพันธ์เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรม

รัฐบาลได้แถลงนโยบายในการบริหารแผ่นดินเพื่อขอความไว้วางใจต่อสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 24 กันยายน 2477 ซึ่งมีส่วนที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาและการศึกษาภาคบังคับดังนี้

ในหลักการศึกษา รัฐบาลนี้มีความปรารถนาอย่างยิ่ง เพื่อให้การศึกษาแก่พลเมืองทั่วไปอย่างเต็มที่ ให้ได้รับการยอมรับในระบอบการปกครองตามแบบรัฐธรรมนูญ ให้ได้รับการศึกษาทางธรรมชาติ ทางการงานและทางสมาคม ฝึกฝนให้รอบรู้ มีปัญญาความคิด รู้จักค้นคว้าหาเหตุผลโดยตนเอง ได้มีจรรยา ประกอบด้วยกำลังกาย และกำลังใจเป็นอันดี กับทั้งไม่ให้ละทิ้งเสียซึ่งจริยศึกษาแห่งชาติ ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีของไทย มุ่งประสงค์ให้ผู้ที่ได้รับการศึกษาแล้วสามารถประกอบอาชีพ มีอนามัย และศีลธรรมอันดีงาม

รัฐบาลนี้จะปรับปรุงงานประถมและมัธยมให้มีระดับที่ดี ขยายการประถมศึกษาให้มีโรงเรียนประจำบาลอย่างน้อยตำบลละ 1 โรงเรียน เพื่อให้ก้าวหน้าแพร่หลาย ได้ผลตามที่รัฐธรรมนูญต้องการ ... เพื่อที่จะให้การศึกษาได้เป็นไปตามนโยบายนี้ รัฐบาลจะปรับปรุงงานให้รัดกุมเหมาะแก่กาลสมัย ให้การงานเหล่านั้นได้ดี และโดยเฉพาะอย่างยิ่งจะจัดการปรับปรุงหลักสูตรและสรรพนครา ขยายการฝึกหัดครู กับทั้งบำรุงฐานะของครูอาจารย์ให้เหมาะสมกับวิชาครูเป็นวิชาชีพและที่ครูจะเป็นผู้อบรมสั่งสอนกุลบุตรกุลธิดาสืบไป...²⁵

²⁵ สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร สมัยที่ 2 วิสามัญ น.ศ.2477 เล่ม 2, หน้า 1756-1764.

พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2478

จากนโยบายของรัฐบาลที่ผ่านมา กระทรวงธรรมการและสภาผู้แทนราษฎรมีความเห็นตรงกันว่า การจะดำเนินการให้เป็นไปตามนโยบายของรัฐบาล จำเป็นจะต้องปรับปรุงแก้ไขพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 เสียใหม่ เพื่อให้รัดกุมและเหมาะสมยิ่งขึ้น

รัฐบาลได้ใช้เวลาในการรกร่างพระราชบัญญัติประถมศึกษาอยู่เป็นเวลาหนึ่งปีเต็มจึงสำเร็จเรียบร้อย และในที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎรพิจารณารับหลักการถึงวาระที่สาม จึงได้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2478" เป็นกฎหมายได้²⁶ เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2478 และมีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2478 "พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2478" กฎหมายฉบับใหม่นี้มีมาตรการจัดการศึกษาภาคบังคับที่เปลี่ยนแปลงจากสมัยเดิม เฉพาะในสาระสำคัญดังต่อไปนี้คือ²⁷

1. คาบอายุที่เกณฑ์เด็กเข้าเรียนได้เปลี่ยนจากของเดิม คือ เด็กที่จะเข้าเรียนนั้นแทนที่จะใช้คำว่า "เด็กทุกคนที่มีอายุ 7 ปีบริบูรณ์" ตามพระราชบัญญัติเดิม เป็น "เด็กทุกคนที่มีอายุย่างเข้าปีที่ 8" ในทำนองเดียวกันเด็กที่จะน้นเกณฑ์บังคับก็ใช้คำว่า "ย่างเข้าปีที่ 15" แทนที่จะใช้ว่า "14 ปีบริบูรณ์"

ในท้องที่ ๆ มีความจำเป็น การเลื่อนเกณฑ์อายุเป็น 9 ปี หรือ 10 ปี ยังคงเดิม แต่จะต้องเป็น "การประกาศในราชกิจจานุเบกษาในอำนาจของรัฐมนตรี" แทนของเดิมซึ่งมีเพียง "กระทรวงศึกษาธิการ"

2. ระยะเวลาที่เด็กขาดเรียนจาก "ไม่เกิน 30 วันคิด ๆ กัน โดยไม่ได้รับอนุญาตหรือโดยปราศจากเหตุผลที่พึงได้" เป็น "เดือนหนึ่งไม่ขาดเกิน 7 วัน โดยไม่ได้รับอนุญาตหรือโดยปราศจากเหตุผลอันสมควร"

²⁶ สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร สมัยที่ 2 วิสามัญ พ.ศ. 2479 เล่ม 4, หน้า 5030-5031.

²⁷ "พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2478," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52 (แผนกฤษฎีกา) ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน 2478, หน้า 1591-1616.

3. ยกเลิกการบังคับให้เด็กต้องเรียนต่อไปเมื่ออายุครบเกณฑ์บังคับ เพราะสาเหตุ "ยังอ่านและเขียนไม่ได้พอสมควร"
4. เปลี่ยนกำหนดการยกเว้นเด็กไม่ต้องเข้าเรียนจากระยะทางที่บ้านห่างโรงเรียนที่กำหนดไว้เดิมคือ 3,200 เมตร เป็น 2,000 เมตร
5. โอนการศึกษาประชาบาลในเขตเทศบาลทุกแห่งให้แก่เทศบาล

สาระสำคัญในพระราชบัญญัติประถมศึกษา น.ศ.2478 ได้แก่ ไขมาจากพระราชบัญญัติประถมศึกษา น.ศ.2444 และแก้ไขเพิ่มเติม น.ศ.2473 ให้รัดกุมเหมาะสมยิ่งขึ้น เช่น การเปลี่ยนแปลงเกณฑ์อายุเด็กเข้าเรียน และเด็กเกณฑ์บังคับการเปลี่ยนแปลงวิธีเกณฑ์เด็กเข้าเรียน เป็นต้น

สำหรับวัตถุประสงค์ของพระราชบัญญัติประถมศึกษา น.ศ.2478 นี้ อาจกล่าวได้ว่า เนื่อสนองต่อนโยบายในการบริหารประเทศที่ได้แถลงไว้ คือ เป็นแนวทางที่จะขยายการศึกษาภาคบังคับให้ทั่วถึงทุกตำบลและให้ได้ผลตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ และโดยการศึกษาภาคบังคับนี้เองที่จะทำให้นลเมืองมีคณลักษณะตามที่รัฐต้องการ ดังนั้นโครงการขยายการศึกษาภาคบังคับจึงได้เร่งให้ครอบคลุมทุกพื้นที่ทั่วราชอาณาจักร

แผนการศึกษาชาติ น.ศ.2479

ในปลาย น.ศ.2479 กระทรวงธรรมการได้ประกาศแผนการศึกษาชาติใหม่ สาเหตุอันเป็นที่มาของแผนการศึกษาชาตินี้ อาจสรุปได้ 2 ประการ คือ สาเหตุทางด้านการเมืองและสาเหตุทางด้านการจัดการศึกษา สาเหตุทางด้านการเมืองคือ ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม นุทธจักราช 2475 ได้กำหนดเงื่อนไขที่จะให้มีการปกครองระบอบประชาธิปไตยสมบูรณ์แบบได้ (คือมีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเจณะที่มาจากกาเลือกตั้งเท่านั้น) ต่อเมื่อมีจำนวนผู้จับขึ้นประโศคประถมศึกษามากกว่าครึ่งหนึ่งของจำนวนนลเมืองทั้งหมดหรืออย่างช้าต้องไม่เกิน 10 ปี เงื่อนไขนี้แสดงถึงเจตนาารมณ์ของคณะราษฎรที่จะขยายการประถมศึกษาให้ได้ตามเป้าหมายภายใน 10 ปี ดังนั้นเพื่อให้งเกิดผลตามที่กำหนดไว้จึงปรับปรุง

ระบบการศึกษาโดยกำหนดการศึกษาภาคบังคับไว้เพียงชั้นประถมศึกษา 4 ปี เท่านั้น²⁸

สำหรับเหตุผลด้านการจัดการศึกษาได้กล่าวไว้ชัดเจนในแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2479 ว่า แผนการศึกษาชาติ 2475 ใช้ระยะเวลาในการศึกษาวิชาสามัญยาวเกินสมควร นักเรียนต้องเสียเวลาเรียนในสายสามัญศึกษานานถึง 12 ปี และยังคงเรียนต่อในทางวิสามัญ นอกจากนี้ดังกล่าวแล้วว่าแผนการศึกษาชาติ 2475 นั้นไม่ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ อย่างไคนัก เนื่องจากอยู่ในช่วงระยะเวลาของการเปลี่ยนแปลงที่ยังประสบปัญหาด้านอื่น ๆ มากมาย จึงไม่มีเวลาพิจารณาปัญหากันอย่างจริงจัง ดังนั้นแผนการศึกษาชาติจึงมีอายุเวลาการใช้ไม่มากนัก จำเป็นต้องมีประกาศใช้แผนการศึกษาชาติฉบับใหม่ในเวลาต่อมา²⁹

แผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2479 มีความมุ่งหมายดังนี้

1. ให้พลเมืองทุกคนได้รับการศึกษาเพื่อจะได้ทำหน้าที่พลเมืองตามระบอบรัฐธรรมนูญได้โดยเต็มที่และเพื่อทุกคนจะได้เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติและตนเองตามหน้าที่
 2. เพื่อให้ได้ประโยชน์ตามหน้าที่ที่กุลบุตรกุลธิดาพึงได้รับการศึกษาทั้งสองสถานสามัญศึกษากับอาชีวศึกษา
 3. เพื่อความบริบูรณ์แห่งการศึกษาทั้งสองสถานนั้นให้จัดการศึกษาทั้งสามส่วน คือ นฤศึกษา ให้มีปัญญาความรู้ จริยศึกษา ให้มีศีลธรรมอันดี พลศึกษา ให้มีร่างกายสมบูรณ์
- การจัดระบบการศึกษา แบ่งได้ 5 ระดับ คือ
1. มุลศึกษา เป็นการศึกษาชั้นอนุบาลและเตรียมประถม ไม่บังคับเรียน
 2. ประถมศึกษา เป็นประถมศึกษาสามัญ 4 ปี และเป็นการศึกษาภาคบังคับที่ทุกคนต้องเรียนเท่ากัน
 3. มัธยมศึกษา เป็นมัธยมสามัญ กำหนดเวลาเรียน 6 ปี มัธยมต้น 3 ปี มัธยมปลาย 3 ปี

²⁸ สำนักงานปลัดกระทรวง, กระทรวงศึกษาธิการ, การจัดการศึกษาไทยตามแผนการศึกษาแห่งชาติ: อดีต-ปัจจุบัน, พ.ศ. 2530, หน้า 135.

²⁹ เรื่องเดียวกัน.

4. เตรียมอุดมศึกษา เรือน 2 ปี

5. อุดมศึกษา เป็นวิชาการประเภทต่าง ๆ ที่มหาวิทยาลัยหรือวิทยาลัยรับนักเรียนที่สำเร็จชั้นเตรียมอุดมเข้าศึกษาต่อ โดยมีกำหนดเวลาเรียนตามประเภทวิชา

การศึกษาภาคบังคับ (ประถมศึกษา)

กำหนดให้ทุกคน (ทั้งหญิงและชาย) เรียนเท่ากันคือ 4 ปี

หลักสูตรประถมศึกษาในช่วงของการใช้แผนการศึกษาชาติ พ.ศ.2479 มี 2 ฉบับ คือ ประมวลศึกษามาตร 2 หลักสูตรการศึกษา พ.ศ.2491

ประมวลศึกษามาตร 2 หลักสูตรชั้นประถมศึกษา (พ.ศ.2480)

หลักสูตรฉบับนี้มีได้กล่าวถึงความมุ่งหมายทั้งทั่วไปและเฉพาะวิชาไว้เลย ดังนั้น ความมุ่งหมายของการศึกษาที่กำหนดไว้ในแผนการศึกษาชาติจึงถือได้ว่าเป็นความมุ่งหมายของการศึกษาในช่วงระยะเวลาที่ใช้ในหลักสูตรฉบับนี้ โดยความมุ่งหมายที่กำหนดนั้นคือ

1. ให้พลเมืองทุกคนได้รับการศึกษาเพื่อจะได้ทำหน้าที่พลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยได้เต็มที่และจะได้เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติและตนเองตามหน้าที่
2. กุลบุตรกุลธิดาพึงได้รับการศึกษาทั้งสองสถาน คือ สามัญศึกษากับอาชีวศึกษา
3. จัดการศึกษาทั้งสามส่วน คือ นฤศึกษา จริยศึกษาและพลศึกษา เพื่อความบริบูรณ์แห่งการศึกษาทั้งสองสถานนั้น

วิชาที่เรียน

ภาษาไทย เลขคณิต วิทยาการ ความรู้เรื่องเมืองไทย วาดเขียน การมีมือ ขี่ม้า ร้อง สุขศึกษา พลศึกษา ลูกเสือและอนุชาต และมีวิชาเพิ่มขึ้นในหลักสูตรฉบับนี้คือ วิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม

ตารางที่ 8 แสดงวิชาและจำนวนชั่วโมงที่จัดสอนตามประมวลศึกษากาศ 2 หลักสูตรประถมศึกษา

วิชา	ประถมศึกษา			
	1	2	3	4
หน้าที่พลเมืองและศีลธรรม	1	1	1	1
ภาษาไทย	12	11	9	9
เลขคณิต	3	4	5	5
วิทยาศาสตร์	1	1	2	2
ความรู้เรื่องเมืองไทย	2	2	2	2
วาดเขียน	1	1	1	1
การฝีมือ	2	2	2	2
ขับร้อง	1	1	1	1
สุขศึกษา	1	1	1	1
พลศึกษา	4	4	3	3
ลูกเสือและอนุสภากาชาด			1	1
รวมเวลา	28	28	28	28

จากแผนการศึกษาชาติ น.ศ.2479 ความมุ่งหมายได้ระบุไว้ชัดเจนในส่วนของความเป็นพลเมืองดีว่า ให้พลเมืองได้รับการศึกษาเพื่อจะได้ทำหน้าที่พลเมืองตามระบอบรัฐธรรมนูญได้โดยเต็มที่และเพื่อทุกคนจะได้เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติและตนเองตามหน้าที่ตลอดจนมีศีลธรรมจรรยาที่ดีอีกประการหนึ่งด้วย

ซึ่งการที่กล่าวไว้ให้พลเมืองทุกคนได้รับการศึกษานั้นพิจารณาแล้วก็คือการให้พลเมืองทุกคนได้เข้าเรียนตามพระราชบัญญัติประถมศึกษาหรือการศึกษากาศบังคับนั่นเอง ทั้งนี้ทั้งนั้นจุดประสงค์คือพลเมืองจะได้รับความรู้และเข้าใจเกี่ยวกับการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยได้ปฏิบัติตนได้ถูกต้องตามที่รัฐธรรมนูญกำหนด นับได้ว่าทำตัวเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติทางหนึ่ง หรือการปฏิบัติตนเป็นพลเมืองดีตามที่ชาติต้องการ

ในส่วนหลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ. 2480 ก็มีจุดมุ่งหมายเดียวกับแผนการศึกษา พ.ศ. 2479 และเนื้อความสมบูรณ์ของการศึกษาในหลักสูตรจึงได้จัดสอนนุทธิศึกษา จริยศึกษาและพลศึกษา

จะเห็นได้ว่าความมุ่งหมายของการศึกษา ในระชนี่มุ่งเน้นโดยมุ่งถึงองค์ 3 แห่งการศึกษา คือ นุทธิศึกษา จริยศึกษา และพลศึกษา และเนื่องจากความมุ่งหมายที่มุ่งให้ผู้เรียนได้มีความรู้ทางสามัญศึกษาเพื่อให้เป็นพลเมืองดีของประเทศดังกล่าวไปแล้ว วิชาจรรยาจึงได้บรรจุอยู่ในทุกระดับ โดยการศึกษาออกไปเป็นวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม เพราะหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วจะต้องสอนให้นักเรียนเข้าใจระบบการปกครองแบบใหม่ ถึงแม้จะเรียกว่าวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรมก็ตาม แต่เนื้อหาภายในแยกออกจากกันเป็น 2 วิชาคือ หน้าที่พลเมืองอย่างหนึ่ง และศีลธรรมอย่างหนึ่ง

ในวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรมนั้นเมื่อนิจารณาแล้วก็จะพบว่า มีเนื้อหาที่น่าสนใจเกี่ยวกับการปลูกฝังคุณลักษณะความเป็นพลเมืองดีโดยตรงที่จะกล่าวต่อไปนี้

หน้าที่พลเมือง

1. หน้าที่พลเมือง ให้รู้หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อครอบครัว ต่อหมู่คณะ ต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์และรัฐธรรมนูญ
2. ระบบรัฐธรรมนูญ ให้รู้จักสิทธิและหน้าที่ของชาวไทยตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ เป็นต้นว่า มีหน้าที่เคารพต่อกฎหมาย ป้องกันประเทศชาติ ช่วยเหลือราชการ และการเลือกตั้ง
3. การปกครองท้องถิ่น ให้รู้จักระเบียบการปกครองส่วนภูมิภาค
4. วันสำคัญ ให้รู้จักวันสำคัญต่าง ๆ และหน้าที่ซึ่งปฏิบัติต่อวันนั้น ๆ เช่น วันฉลองรัฐธรรมนูญ วันวิสาขบูชา และวันเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นต้น

ศีลธรรม

1. ให้รู้จักมารยาทในสถานที่ต่าง ๆ เช่น ที่บ้าน ที่โรงเรียน ในที่ชุมชนและในสถานที่ที่ควรเคารน เป็นต้น
2. ให้มีความซื่อสัตย์ในการทำงานและอื่น ๆ
3. ให้เป็นผู้มีน้ำใจ มีจิตเมตตา กรุณาและโอบอ้อมอารี เพื่อนำ คัดถึงประโยชน์

ของหมู่คณะมากกว่าประโยชน์ของบุคคลหรือประโยชน์ของคน

4. ให้มีความกล้าหาญในสิ่งทั้งปวง แต่อ่อนน้อม สุภาพเรียบร้อย
5. ให้มีความกตัญญูแก่ผู้ที่ต่อบิคาบารดา ครูอาจารย์และผู้อื่น ตลอดถึงหมู่คณะ และชาติบ้านเมือง
6. ให้มีความมัทธยัสถ์ในการใช้จ่าย
7. ให้มีความอดุสาหะในการทำงานและในการอาชีพ ทำคนให้เป็นประโยชน์อยู่เสมอ
8. ให้รู้จักหน้าที่อันพึงปฏิบัติต่อสิ่งสาธารณประโยชน์ และความปลอดภัยของ

สาธารณชน

จะเห็นได้ว่าความรู้เกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยอันเป็นการปกครองแบบใหม่ได้ถูกสอดแทรกเอาไว้ในวิชาหน้าที่พลเมืองเป็นจำนวนมาก หน้าที่ที่ต้องปฏิบัติเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญถูกสอดแทรกไปพร้อมกับหน้าที่ต่อครอบครัว หมู่คณะ ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ วันฉลองรัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นวันที่ระลึกเนื่องในการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองเป็นระบอบใหม่ ถูกกล่าวถึงในฐานะวันสำคัญของชาติก่อนหน้าวันวิสาขบูชา ซึ่งเป็นวันที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาและวันเฉลิมพระชนมพรรษา ซึ่งเป็นวันที่ระลึกเนื่องในวันพระราชสมภพขององค์พระมหากษัตริย์ หน้าที่ของประชาชนในระบอบใหม่จึงเริ่มต้นจากการทำตัวเป็นลูกที่ดีของพ่อแม่ ศิษย์ที่ดีของครู การทำความเข้าใจและปฏิบัติตามกฎหมายบ้านเมือง ติดต่อกับหน่วยงานของรัฐ การแจ้งเกิด แจ้งตาย แจ้งย้าย การเสียภาษีอากร และการเสียสละเพื่อส่วนรวม เป็นต้น³⁰

นอกจากนี้ เนื้อหาวิชาศีลธรรมในหลักสูตรชั้นประถมศึกษา น.ศ.2480 ได้ทั้งพระพุทธรูปศาสนาและเบญจศีลเบญจธรรมที่เคยยึดมาแต่เดิมด้วยเหตุผลว่า ในระบอบประชาธิปไตยนั้นหลักสูตรจะต้องไม่บังคับให้ประชาชนศึกษาศาสนาหนึ่งศาสนาใดโดยเจตนา เพราะเห็นว่ามี

³⁰ศิริ นุชมาศ, แนวความคิดทางด้านการเมืองและการศึกษากับบทบาททางการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทนหีสติน ๕ อุตฺตยา), (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตแผนกวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529, หน้า 120, 123.

บุคคลในศาสนาอื่นอยู่ด้วย ดังนั้นสิ่งที่บรรจุในรายการวิชาศีลธรรมจึงเป็นระบบจริยธรรมซึ่งตรงกันในทุก ๆ ศาสนา

รัฐบาลชุดที่ 7 (9 สิงหาคม 2480-21 ธันวาคม 2480) ในการประชุมสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม 2480 นายเลียง ไชยกาล ผู้แทนราษฎรจังหวัดอุบลราชธานี ได้ตั้งกระทู้ถามรัฐบาลเกี่ยวกับการขายที่ดินพระคลังข้างที่ของรัฐบาล แต่รัฐบาลไม่สามารถที่จะตอบปัญหาให้กระจ่างชัดได้ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจึงได้เสนอญัตติของเปิดอภิปรายทั่วไปเกี่ยวกับเรื่องนี้แต่ในคอนคำวันนั้นเอง พระยานลลนยุหเสนาก็ได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง โดยให้เหตุผลว่า "เพื่อเปิดโอกาสให้ทุกฝ่ายดำเนินการสอบสวนเรื่องเกี่ยวกับการขายที่ดินของพระคลังข้างที่ได้โดยชอบธรรม"³¹ แต่ต่อมาสภาผู้แทนราษฎรก็ลงมติเลือกพระยานลลนยุหเสนาเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกครั้ง เมื่อวันที่ 9 สิงหาคม 2480 โดยมีนายนาวาเอกหลวงสินธุสงครามชัยเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ

รัฐบาลได้แถลงนโยบายต่อสภาผู้แทนราษฎร เพื่อขอความไว้วางใจ เมื่อวันที่ 11 สิงหาคม 2480 ซึ่งมีข้อความเนื่องสั้น ๆ ว่า "คณะรัฐมนตรีชุดนี้จะดำเนินนโยบายตามที่คณะรัฐมนตรีชุดก่อนได้แถลงไว้ต่อสภาผู้แทนราษฎรแล้ว"³²

รัฐบาลชุดที่ 8 (21 ธันวาคม 2480-16 ธันวาคม 2481)

รัฐบาลชุดนี้มีพลตรีหลวงนิบลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี และนาวาเอกหลวงสินธุสงครามชัย เป็นรัฐมนตรีกระทรวงธรรมการอีกเป็นครั้งที่ 3 คณะรัฐบาลชุดนี้ได้แถลงนโยบายในการบริหารประเทศโดยยึดหลัก 6 ประการของคณะราษฎร สำหรับกระทรวงธรรมการมีนโยบายในด้านการศึกษาก็คงนับว่า

³¹ ประเสริฐ ปัทมสุคนธ์, รัฐบาลไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ช. ชุมชุมช่าง, 2517), หน้า 235.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 240-241.

จะพยายามจัดให้การศึกษากาตบังคับได้ขยายออกไปตามความประสงค์ของ
พระราชบัญญัติประถมศึกษา และเร่งรัดคุณภาพให้ดีขึ้นด้วยการบำรุงอุปกรณ์ของ
โรงเรียนและฐานะของครู... การศึกษากาตผนวกจะพยายามจัดให้ผู้ใหญ่ที่ไม่รู้
หนังสือ ได้รับการศึกษาจนอ่านออกเขียนได้ และเข้าใจหน้าที่ของพลเมือง³³

รัฐบาลชุดที่ 9 (16 ธันวาคม 2481-6 มีนาคม 2486)

จากการที่ได้มีพระบรมราชโองการให้ประกาศพระราชกฤษฎีกาสุบสภาผู้แทนราษฎร
เมื่อวันที่ 11 กันยายน 2481 เนื่อจัดให้มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรใหม่ภายในเวลา
90 วันและจากการเลือกตั้งทั่วไป เมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน 2481 นั้นเป็นผลให้การเปลี่ยนแปลง
รัฐบาลอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าแต่งตั้งให้นายพันเอกหลวงนิบลสงคราม (ยศ
ในขณะนั้น) เป็นนายกรัฐมนตรี โดยมีนายวาเอกหลวงลินธสงครามชัยเป็นรัฐมนตรีว่าการ
กระทรวงธรรมการ

รัฐบาลชุดนี้ได้แถลงนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดินต่อสภาผู้แทนราษฎร เมื่อ
วันที่ 26 ธันวาคม 2481 ซึ่งมีนโยบายเกี่ยวกับการจัดการศึกษากาตบังคับว่า "รัฐบาลนี้จะดำเนิน
นโยบายทั่วไปตามหลัก 6 ประการ ... นโยบายกระทรวงธรรมการ ... สำคัญศึกษาจะพยายาม
จัดให้การศึกษากาตบังคับได้ขยายออกไปตามความประสงค์ของพระราชบัญญัติประถมศึกษาและเร่ง
รัดคุณภาพให้ดีขึ้นด้วยการบำรุงอุปกรณ์ของโรงเรียน และมาตรฐานของครู³⁴

ถ้าจะกล่าวโดยสรุปแล้ว ในช่วง 10 ปีแรกของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง
(24 มิถุนายน 2475-6 มกราคม 2485) นี้มีรัฐบาลเข้ามาบริหารราชการแผ่นดินรวมทั้งหมด
9 ชุด แม้ว่าตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญที่ประกาศใช้ชู่ในช่วงเวลานั้นจะกำหนดให้รัฐบาลมี

³³ รอง ศยามานนท์ และคณะ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ น.ศ.2435-25017,
หน้า 817.

³⁴ สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร สมัยที่ 2 ชุด
ที่ 3 (สามัญ) น.ศ.2481 เล่ม 1, หน้า 18-21.

เวลาในการบริหารราชการแผ่นดินอยู่เป็นเวลาสี่ปีก็ตาม แต่ความไม่มั่นคงทางการเมืองก็จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลอยู่เสมอ อย่างไรก็ตามนโยบายการบริหารประเทศแต่ละคณะรัฐบาลจะไปในแตกต่างกัน ซึ่งแต่ละคณะรัฐบาลจะยึด "หลัก 6 ประการ" เป็นหลักในการบริหารประเทศ ซึ่งสาเหตุก็คงเป็นเพราะว่ารัฐบาลที่เข้ามาบริหารราชการแผ่นดินในช่วงปี 2475-2485 ก็ล้วนแล้วแต่เป็นบุคคลที่อยู่ในกลุ่มของ "คณะราษฎร" นั่นเอง ดังนั้นแนวนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดินจึงเป็นการดำเนินนโยบายตามเป้าหมายของ "คณะราษฎร" ตามที่ได้ประกาศไว้แล้วนั่นเอง ซึ่งโดยส่วนใหญ่แล้วนโยบายสำคัญในการจัดการศึกษาก็คือการขยายการศึกษาภาคบังคับให้ครอบคลุมทั่วราชอาณาจักร ทั้งนี้ทั้งนั้นจุดมุ่งหมายหลักของการศึกษาก็คือ ให้ราษฎรได้รับความรู้และเข้าใจการปกครองในระบอบประชาธิปไตยและสามารถดำรงอยู่ได้ด้วยการปฏิบัติตนได้ถูกต้องตามหน้าที่ของราษฎรแห่งรัฐธรรมนุญ

ต่อมาในช่วง พ.ศ. 2485-2490 เป็นภาวะที่ประเทศอยู่ในภาวะสงครามนโยบายจึงเน้นหนักในด้านการทหารและการป้องกันประเทศเป็นส่วนใหญ่ ในส่วนที่จัดการศึกษาโดยตรงไม่ค่อยเด่นชัดและแต่ละรัฐบาลนโยบายจะไม่แตกต่างกันนัก ซึ่งแต่ละรัฐบาลก็จะยังคงยึดหลัก 6 ประการ เป็นหลักในการบริหารประเทศเช่นเดียวกับในระยะก่อนนี้ ส่วนรายละเอียดปลีกย่อยจะแตกต่างกันบ้าง ดังต่อไปนี้

รัฐบาลชุดที่ 10 (7 มีนาคม 2485-1 สิงหาคม 2487)

จอมพลแปลกนิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี มีนโยบายด้านการศึกษาดังนี้

รัฐบาลจะไม่ละเลยในการบำรุงการศึกษาของชาติให้สู่ระดับอันดียิ่งขึ้นไป
เพื่อให้เทียบทันอารยประเทศให้เร็วที่สุด...

...นโยบายของกระทรวงศึกษาธิการมีจุดประสงค์จะอบรมผลเมืองของชาติ
ให้มีคุณลักษณะเหมาะสมกับความต้องการของชาติในปัจจุบัน และให้ก้าวหน้าทัน
ความเจริญของบ้านเมืองในอนาคต...³⁵

³⁵ วิโรจน์ สารรัตนะ, นโยบายด้านการศึกษาของคณะรัฐมนตรี คณะที่ 1-51, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กึ่งวิทยาสึกข์, 2536), หน้า 14-15.

สำหรับการดำเนินการกระทรวงศึกษาธิการจะได้ดำเนินการดังต่อไปนี้

1. สำนัศึกษา จะเร่งรัดส่งเสริมคุณภาพ...จะปรับปรุงหลักสูตร แบบเรียน ให้เหมาะสมแก่กาลสมัย... สำหรับการศึกษาระดับมัธยมศึกษาจะขยายออกไปตามความประสงค์ของพระราชบัญญัติประถมศึกษา...
2. อาชีวศึกษา จะจัดให้มีสถานศึกษาอาชีพประเภทต่าง ๆ ... จะปรับปรุง และปฏิบัติงานให้เหมาะสมกับความต้องการของประเทศชาติ...
3. จะปรับปรุงอุดมศึกษาให้มีคุณภาพและปริมาณยิ่งขึ้น...
4. จะเร่งส่งเสริมการนวดศึกษาโดยให้นักเรียนได้รับการฝึกอบรม การกีฬาให้มากยิ่งขึ้นเพื่อความสมบูรณ์ในร่างกายและนพนาถ มีจิตใจเป็นนักกีฬาและเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งของชาติ...
5. การศึกษาผู้ใหญ่ จะกวาดค้นผู้ใหญ่ที่ไม่รู้หนังสือให้ได้รับการศึกษาจนอ่านออกเขียนได้ เข้าใจหน้าที่พลเมือง และเป็นกำลังส่งเสริมนโยบายของรัฐบาลให้เหมาะสมกับกาลสมัย
6. จะรักษาส่งเสริมศิลปกรรมของไทย
7. ในส่วนพระพุทธศาสนาจะดำเนินการให้สำเร็จสมบูรณ์ตามบทแห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์โดยเร็ว
8. จะเร่งรัดการอบรมจิตใจ วินัย ความสามัคคีและวัฒนธรรมแก่นักเรียน ตั้งแต่เยาว์วัยเพื่อให้เป็นพลเมืองที่เข้มแข็งในอนาคต ก็จะต้องดำเนินการจัดแหล่งที่ก่อให้เกิดการละเมิดศีลธรรมในหมู่เยาวชน³⁶

รัฐบาลชุดที่ 11 (1 สิงหาคม 2487-31 สิงหาคม 2488)

รัฐบาลชุดนี้มีมนตรีควง อภัยวงศ์ เป็นนายกรัฐมนตรี และได้แถลงนโยบายแก่เนืองสั้น ๆ ดังนี้ "รัฐบาลนี้จะยึด หลัก 6 ประการ ของคณะราษฎรเป็นหลักบริหารราชการแผ่นดิน อาทิเช่น หลักเอกราช หลักรักษาความสงบ หลักเอกราชทางเศรษฐกิจ หลักสิทธิ

³⁶ วิจารณ์ สารรัตนะ, เรื่องเดิม, หน้า 16.

เสมอภาค หลักเสรีภาพ และหลักการศึกษา”³⁷

รัฐบาลชุดที่ 12 (31 สิงหาคม 2482-12 กันยายน 2488)

รัฐบาลชุดนี้มีนายทวี บุญยเกตุ เป็นนายกรัฐมนตรี ในคำแถลงนโยบายของรัฐบาลไม่ได้กล่าวถึงการศึกษาของชาติ

รัฐบาลชุดที่ 13 (17 กันยายน 2489-31 มกราคม 2489)

รัฐบาลนี้มี ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรี มีนโยบายดังนี้
... เนื่องจากสงครามเป็นเหตุทำให้จิตใจและศีลธรรมของมนุษยชาติเสื่อมทรามลง สำหรับนโยบายในรัฐบาลจึงเห็นควรแก้ไขปรับปรุงในด้านจิตใจและศีลธรรมของประชาชนคนไทย รวมทั้งข้าราชการ โดยจะได้พยายามดำเนินการเป็นการด่วน
... ในการศึกษา นอกจากจะพยายามแก้ไขในส่วนที่ถูกกระทบกระเทือนจากการสงครามให้สู่สภาพปกติโดยเร็วแล้ว จะพยายามปรับปรุงคุณภาพการศึกษาโดยทั่ว ๆ ไป ให้ดีขึ้น และจะเน้นเรื่องศีลธรรมและอนามัยของนักเรียนเป็นสำคัญ ทั้งนี้โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้ได้ผลเมืองดีเหมาะสมกับชาติที่รักสงบ...³⁸

รัฐบาลชุดที่ 14 (31 มกราคม 2484-24 มีนาคม 2489)

โดยมีพันตรีควง อภัยวงศ์ เป็นนายกรัฐมนตรี มีนโยบายดังนี้ “จะได้พยายามแก้ปัญหาต่างๆ ทั้งในเรื่องที่เกี่ยวกับการเงิน การเศรษฐกิจ การครองชีพของราษฎร การรักษาความปลอดภัยภายใน การส่งเสริมการศึกษา การส่งเสริมสมรรถภาพและความเที่ยงธรรมของข้าราชการ ตลอดจนช่วยคงศีลธรรมของประชาชนโดยทั่ว ๆ ไป”

³⁷ วิโรจน์ สารรัตนะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

³⁸ กระทรวงธรรมการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ (พ.ศ.2495), หน้า 198.

รัฐบาลชุดที่ 15 (24 มีนาคม-1 มิถุนายน 2489)

มีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นนายกรัฐมนตรี นโยบายทางการศึกษาของรัฐบาลชุดนี้ มีดังนี้

... การศึกษา รัฐบาลนี้ยินดียอมรับการเข้าร่วมมือของเอกชนในการจัดตั้ง โรงเรียนและจัดทำตำราเรียน และในระยะเวลาอันใกล้กับการเปิดการศึกษา สมัยนี้ รัฐบาลจะเอาใจใส่เป็นพิเศษในเรื่องสถานที่เล่าเรียนและตำราที่ใช้ใน โรงเรียน รัฐบาลจะจัดการตามความสามารถให้นักเรียนมีที่เรียนและมีตำราเรียนให้ทั่วถึง...

รัฐบาลชุดที่ 16 (8-9 มิถุนายน 2489)

มีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นนายกรัฐมนตรี ซึ่งมีได้มีคำแถลงการณ์ใด ๆ เพราะ นายกรัฐมนตรีได้กราบถวายบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งในเวลาเพียง 2 วันที่เริ่มรัฐบาล

รัฐบาลชุดที่ 17 (11 มิถุนายน-23 สิงหาคม 2489)

โดยมีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นนายกรัฐมนตรี มีนโยบายทางการศึกษาดังนี้ ... การศึกษาและการศาสนา รัฐบาลนี้จะวางแผนการศึกษาของชาติให้มีรากฐานถาวร แนวทางการศึกษาอาจแบ่งเป็นสามัญศึกษากับอาชีวศึกษา หลักสูตรตำราเรียนจะปรับปรุงใหม่ให้เหมาะสมกับความต้องการของประเทศและความเป็นอยู่ของท้องถิ่น โดยจะให้ผู้ที่ได้รับการศึกษารู้จักค้นคว้าหาเหตุผล และมีศีลธรรมอันดีงาม ทั้งมีความรู้อันจำเป็นที่จะประกอบอาชีพตามที่ตนต้องการ...

... รัฐบาลนี้ถือว่าการศึกษากับศาสนาเป็นสิ่งที่อุปการะแก่กัน ผู้มีความรู้ต้องมีศีลมีสัจอยู่ตนเอง...³⁰

³⁰ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, นโยบายการศึกษาของประเทศไทย (เอกสารโรเนียว, 2524), หน้า 42-43.

รัฐบาลชุดที่ 19 (23 สิงหาคม 2487-30 พฤษภาคม 2490)

รัฐบาลนี้มีพลเรือตรี ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ เป็นนายกรัฐมนตรี มีนโยบายทางการศึกษาดังนี้

การศึกษาและการศาสนา รัฐบาลนี้จะดำเนินการวางแผนการศึกษาของชาติต่อจากงานที่รัฐบาลชุดก่อนดำเนินการอยู่ และจะปรับปรุงหลักสูตรกับตำราเรียนให้เหมาะสมกับความต้องการของประเทศและความเป็นอยู่ของท้องถิ่น โดยให้ผู้ที่ได้รับการศึกษามีความรู้แน่นจำเป็นแก่การประกอบอาชีพ และให้รู้จักค้นหาเหตุผล ทั้งมีศีลธรรม ซึ่งต้องอาศัยการศึกษาเข้าช่วยด้วย...⁴⁰

ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งได้เริ่มต้นเมื่อ พ.ศ. 2483 และสิ้นสุดเมื่อ พ.ศ. 2489 ทำให้เกิดภาวะศีลธรรมจรรยาเสื่อมลงอย่างเห็นได้ชัด ทำให้รัฐบาลมีนโยบายในทางส่งเสริมศีลธรรมจรรยา เน้นการพัฒนาพลเมืองให้มีคุณลักษณะที่สอดคล้องกับความต้องการของชาติในขณะนั้นก็คือ การให้พลเมืองประพฤตินทางที่ถูกต้องโดยอาศัยการปลูกฝังผ่านทางการศึกษา ดังที่รัฐบาลชุดที่ 13 ได้กล่าวไว้ว่าจะปรับปรุงการศึกษาให้ดีขึ้น และเน้นเรื่องศีลธรรมและอนามิธเป็นสำคัญ ทั้งนี้มีจุดหมายที่จะให้เป็นพลเมืองดี อย่างไรก็ตามการจะปลูกฝังให้คนมีคุณลักษณะดังกล่าวจำเป็นจะต้องอาศัยการศาสนาเข้าช่วยด้วย ดังเช่นรัฐบาลมีนโยบายว่าการศึกษาและการศาสนาเป็นสิ่งที่อุปการะแก่กัน ผู้ที่มีความรู้ต้องมีศีลสัตย์ในตนเองด้วย...

⁴⁰ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, นโยบายการศึกษาของประเทศไทย, หน้า 42-43.

สรุปคุณลักษณะความเป็นพลเมืองดีในการศึกษาภาคบังคับของไทยสมัยหลังเปลี่ยนแปลง

การปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย ช่วง 15 ปี

ลักษณะการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการดำเนินงานที่ต่อเนื่องจากการปฏิรูปการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นส่วนใหญ่ นับได้ว่าระยะ พ.ศ. 2461 จนถึง พ.ศ. 2475 เป็นช่วงสุดท้ายของการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช

ในระบอบนั้นเป็นระยะที่เศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกและประเทศไทยเองก็ได้รับผลกระทบจากปรากฏการณ์ดังกล่าวด้วยเช่นกัน การจัดการศึกษาในสมัยนั้นจึงเป็นการมุ่งปรับปรุงคุณภาพของการศึกษาที่มีอยู่แล้วให้ดีขึ้นมากกว่าการเพิ่มทางปริมาณโดยไม่ใช้เงินมากนัก ปัญหาต่อมาหลังจากปัญหาทางเศรษฐกิจคือ ปัญหาการเมือง เวลานั้นบ้านเมืองตกอยู่ในภาวะยุ่งยากทางการเมืองเนื่องจากการตื่นตัวทางการเมืองของผู้มีการศึกษาในกรุงเทพฯ ได้เรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ สังคม โดยเฉพาะทางการเมืองนั้นก้าวหน้ามาก จนในที่สุดก็ต้องเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตย ในปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตย การจัดการศึกษาในระยะ 15 ปีนี้ (พ.ศ. 2475-2490) จะเป็นไปตามนโยบายของคณะรัฐบาลที่เข้ามาบริหารประเทศ หน่วยงานทางการศึกษาที่จะเป็นผู้ประสานงานในหลักการใหญ่ ๆ ก็น่าจะเป็น "สภาการศึกษา" ซึ่งมีหน้าที่ให้คำปรึกษาของกระทรวงธรรมการ

ซึ่งในระยะช่วงเวลาที่คณะรัฐบาลมีสภาค่อนข้างไม่มั่นคงทำให้มีการเปลี่ยนรัฐบาลบ่อย และเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ขึ้น การดำเนินงานทางการศึกษาจึงได้รับผลกระทบอยู่ตลอดเวลา เช่น การดำเนินการขยายการศึกษาให้ทั่วพระราชอาณาจักรล่าช้าขึ้น เป็นต้น แต่ไม่ได้เป็นผลกระทบที่รุนแรงมากนัก เพราะรัฐบาลแต่ละคณะมีนโยบายที่ค่อนข้างสอดคล้องกันทั้งสิ้น ทำให้เห็นนโยบายทางการศึกษาดำเนินการต่อเนื่องเชื่อมโยงกันได้

อย่างไรก็ตาม เรื่องการจัดการศึกษาภาคบังคับได้ดำเนินนโยบายสำคัญที่รัฐบาลทุกคนมุ่งหมายให้ได้ทั่วถึง ทั้งนี้ในระยะของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง การศึกษาภาคบังคับจะเป็นปัจจัยที่สำคัญในความมั่นคงของการปกครองระบอบประชาธิปไตย เพราะประชาชนจะต้องมีส่วนร่วมในการปกครองประเทศ เมื่อเป็นเช่นนี้ประชาชนในประเทศจำเป็นต้องมีความรู้พื้นฐานเข้าใจในเรื่องของประชาธิปไตย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการใช้สิทธิและหน้าที่ของตน หรือการปฏิบัติตนได้ถูกต้องตามครรลองประชาธิปไตย การที่ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศมีความรู้พื้นฐานนั้นก็จะเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาตนให้เป็นพลเมืองที่พึงประสงค์ของชาติหรือเป็นพลเมืองดี ซึ่งในระยะนี้คุณลักษณะความเป็นพลเมืองดีที่ได้ถูกกล่าวถึงในการจัดการศึกษาภาคบังคับมีดังต่อไปนี้

แผนการศึกษาชาติ 2475

ในระยะนี้การศึกษาได้มีความสำคัญของวิชาหนังสือและการพัฒนาพลเมืองให้มีความงอกงามโดยปลูกฝังคุณลักษณะที่พึงประสงค์ผ่านการศึกษา 3 ส่วน คือ จริยศึกษา พุทธิศึกษา และพลศึกษา

คุณลักษณะความเป็นพลเมืองดีที่ปรากฏในการศึกษาภาคบังคับเห็นได้ค่อนข้างชัดเจน ดังตัวอย่างที่กล่าวไปแล้วก่อนหน้านี้ จากหนังสืออ่านหน้าที่ราษฎรที่ได้ระบุคุณลักษณะราษฎรที่ดีอันมีคุณลักษณะโดยสรุปดังนี้

1. เชื่อฟังผู้บังคับบัญชา
2. เลี้ยงชีพสุจริต
3. ปฏิบัติตามกฎหมาย
4. ประพฤติตนในทางที่ถูกต้อง
5. เสียภาษี
6. เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม
7. ประหยัด
8. เข้าใจการปกครองระบอบประชาธิปไตยและสนับสนุนโดยการปฏิบัติตามสิทธิหน้าที่ที่ได้รับ
9. ช่วยกันปกป้องบ้านเมืองมิให้เสียอิสรภาพ

พระราชบัญญัติประถมศึกษาในมณฑลกรุงเทพฯ

คุณลักษณะพลเมืองที่ต้องการเมื่อเด็กเข้าเรียนในการศึกษาภาคบังคับตามพระราชบัญญัตินี้แล้วก็คือ การประนุติตนเป็นคนดี ไม่ก่อความเดือดร้อนให้กับผู้อื่น

รัฐบาลชุดที่ 3-5

แนวความคิดหรือการปลูกฝังคุณลักษณะพลเมืองดี เน้นไปในเรื่องการเมืองการปกครองคือต้องการให้ราษฎรมีคุณลักษณะคือ

1. เข้าใจการเมืองการปกครองระบอบประชาธิปไตย จะไม่สามารถปฏิบัติได้ถูกต้องตามนโยบายของรัฐ
2. เขาชนต้องมีความรักชาติ
3. ดำรงชีวิตในทางที่ชอบ
4. จะต้องรู้จักสนองคุณชาติ

พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2478

ตามพระราชบัญญัตินี้มีได้กล่าวถึงคุณลักษณะพลเมืองที่ต้องการ แต่เน้นการขยายการจัดการศึกษาภาคบังคับ ทั้งนี้ทั้งนั้นน่าจะเป็นการสนองนโยบายของรัฐจากระยะก่อน ๆ ซึ่งถ้าพิจารณาแล้วจะเห็นว่าเป็นหนทางหนึ่งที่จะผลิตพลเมืองที่พึงประสงค์ตามระยะก่อนหน้าที่ได้มีการกล่าวไว้เช่น พลเมืองที่เข้าใจการเมืองการปกครองระบอบประชาธิปไตย พลเมืองที่ปฏิบัติตนได้ถูกต้องตามกฎหมาย พลเมืองที่ประพฤติชอบ ทั้งนี้เพื่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศไทยในการพัฒนาตามระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยนั่นเอง

แผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2479 และหลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ. 2480

ทั้งแผนการศึกษาชาติและหลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ. 2480 ต่างก็ระบุชัดเจนในเรื่องวัตถุประสงค์ของการจัดการศึกษา ประเด็นสำคัญที่เน้นในการจัดการศึกษาประเด็นหนึ่งคือ เพื่อให้พลเมืองได้ปฏิบัติหน้าที่ตามระบอบรัฐธรรมนูญ และกระทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ชาติและตนเองตามหน้าที่ ซึ่งนั่นก็หมายความว่าประชาชาติต้องปฏิบัติตนเป็นพลเมืองดี ทั้งนี้การที่ประชาชนมีโอกาสได้เข้าเรียนในโรงเรียนทุกคน คือการศึกษาภาคบังคับนั้นจะทำให้ประชาชน

ได้รับความรู้พื้นฐานและความรู้เกี่ยวกับการปกครอง ความรู้เกี่ยวกับหน้าที่พลเมืองไปในขณะ เดียวกัน โดยเฉพาะในโรงเรียนจะมีการสอนวิชา เช่น หน้าที่พลเมืองและศีลธรรม ความรู้ เรื่องเมืองไทยเหล่านี้ เป็นต้น อันเป็นวิชาที่จะทำให้ประชาชนเข้าใจและนิยมนาดนเป็นพลเมืองดี ได้ ดังที่วิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม ได้ระบุไว้ว่าหน้าที่พลเมืองจะต้องปฏิบัติ ซึ่งเนื้อหาโดย สรุปรักคือ

1. พลเมืองต้องรู้หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อครอบครัว ต่อหมู่คณะ ต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ
2. พลเมืองต้องรู้จักสิทธิหน้าที่ของชาวไทยตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ เช่น การเคารพกฎหมาย การป้องกันประเทศ ช่วยเหลือราชการและการเลือกตั้ง
3. รู้จักการปฏิบัติตนในวันสำคัญต่าง ๆ ของชาติ
4. มีความซื่อสัตย์
5. คำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวม
6. กตัญญูต่อครอบครัวและชาติบ้านเมือง
7. ปฏิบัติตนเป็นประโยชน์ต่อประเทศ

โดยรวมแล้ว ในระยะ พ.ศ. 2475-2490 แนวคิดในการมุ่งเน้นให้ประชาชนเป็น พลเมืองดีมีปรากฏอยู่ตลอดเวลา แม้ว่าในบางช่วงจะมีได้ระบุเด่นชัดก็ตาม แต่จากแนวคิดบางส่วน และบริบทต่าง ๆ ก็ทำให้เห็นว่า เป็นเรื่องของความเป็นพลเมืองดี โดยเฉพาะในเรื่องของการ ศึกษาภาคบังคับ แท้จริงแล้วหลักการมิใช่เพื่อต้องการให้คนมีโอกาสเข้ารับการศึกษาอย่างเดียว แต่ถ้าจะเป็นการให้คนได้มีส่วนร่วมในการปกครองประเทศ โดยมีความรู้ความเข้าใจในระบอบ ประชาธิปไตยโดยผ่านการศึกษา นอกจากนี้เพื่อให้สังคมมีความเจริญก้าวหน้ารุ่งเรือง ประชาชน พลเมืองจึงจำเป็นต้องได้รับการอบรมสั่งสอนให้กระทำตัวเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ ไม่ว่าจะ เป็นเรื่องการประพฤติดำให้อยู่ในทางอันควร หรือการมีความกตัญญูต่อชาติ รักประเทศบ้านเกิด เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นเรื่องของการประพฤติดนเป็นพลเมืองดีทั้งสิ้น ซึ่งประชาชนจะมีโอกาสได้ รับแนวคิดเหล่านี้จากการศึกษาภาคบังคับทุกคน